

بررسی تطبیقی نظریه عینیت صفات با ذات از دیدگاه ملاصدرا و نصوص دینی

۱. محسن حقی: دانشجوی دکتری، گروه فلسفه و کلام اسلامی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران

۲. سید ابراهیم آقازاده: گروه فلسفه و کلام اسلامی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران

۳. محمدعلی ربی پور: گروه الهیات، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: seyed7529@iau.ac.ir

چکیده

مسئله رابطه ذات و صفات الهی از دیرباز در کلام و فلسفه اسلامی محل بحث بوده است. دو دیدگاه عمده در این زمینه شکل گرفته: قول به زیادت صفات بر ذات (اشاعره) و قول به عینیت صفات با ذات (امامیه و فلاسفه اسلامی). ملاصدرا با تکیه بر مبانی فلسفی خویش همچون اصالت وجود، تشکیک وجود و بساطت ذات، نظریه عینیت را به گونه‌ای نوین تبیین کرده است. وی ضمن تشبیه رابطه صفات و ذات به رابطه معقولات ثانی فلسفی با وجود، با استفاده از حیثیت تقییدیه، کیفیت عینیت را تبیین می‌نماید. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و تطبیقی به بررسی تطبیقی نظریه عینیت صفات با ذات از منظر ملاصدرا و نصوص دینی (قرآن، نهج البلاغه و روایات اهل بیت) می‌پردازد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که ملاصدرا در تبیین عینیت، مراحل همچون تغایر مفهومی صفات با ذات و با یکدیگر، وحدت مصداقی، اندماجی بودن صفات، تساوق در حیثیت صدق و تناسب صفات با ذات حق را طی کرده است. تطبیق این مراحل با روایات معصومان (علیهم السلام) نشان‌دهنده هماهنگی عمیق میان اندیشه فلسفی صدرا و تعالیم نقلی است؛ به گونه‌ای که نظریه عینیت نه تنها با نصوص دینی تعارض ندارد، بلکه مؤید آن است.

کلیدواژگان: ملاصدرا، عینیت صفات با ذات، صفات ذاتی، بساطت ذات، نصوص دینی.

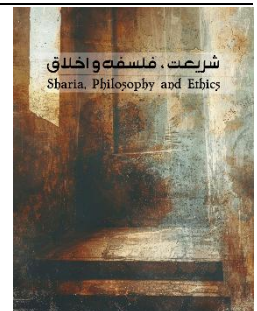
شبهه استناددهی: حقی، محسن، ابراهیم آقازاده، سید، و ربی پور، محمدعلی. (۱۴۰۴). بررسی تطبیقی نظریه عینیت صفات با ذات از دیدگاه ملاصدرا و نصوص دینی. *فلسفه و اخلاق*، ۳(۴)، ۱۵-۱.

تاریخ ارسال: ۱۵ شهریور ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۸ مهر ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۲۶ مهر ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۱ آبان ۱۴۰۴

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

A Comparative Examination of the Theory of the Identity of Divine Attributes with the Divine Essence from the Perspectives of Mulla Sadra and Religious Texts

1. Mohsen Haghi: PhD Student, Department of Philosophy and Islamic Theology, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran
2. Seyyed Ebrahim Aghazadeh*: Department of Philosophy and Islamic Theology, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran
3. Mohammadali Rabbipoor: Department of Theology, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran

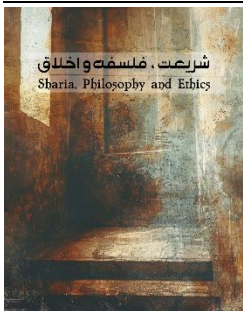
*Corresponding Author's Email: seyed7529@iau.ac.ir

Abstract

The issue of the relationship between the Divine Essence and Divine Attributes has long been a subject of discussion in Islamic theology and philosophy. Two major viewpoints have emerged in this regard: the doctrine of the addition of attributes to the essence (advocated by the Ash'arites) and the doctrine of the identity of attributes with the essence (embraced by the Imami school and Islamic philosophers). Drawing upon his philosophical principles, such as the primacy of existence (Aṣālat al-Wujūd), the gradation of existence (Tashkīk al-Wujūd), and the simplicity of the Divine Essence, Mulla Sadra developed a novel interpretation of the theory of identity. By likening the relationship between attributes and essence to the relationship between secondary philosophical intelligibles and existence, and by employing the concept of restrictive qualification (ḥaythiyyah taqyīdiyyah), he explained the manner in which attributes are identical with the Divine Essence. Using a descriptive–analytical and comparative method, this study examines the theory of the identity of attributes with the Divine Essence from the perspectives of Mulla Sadra and religious texts, including the Holy Qur'an, Nahj al-Balāghah, and the traditions of the Ahl al-Bayt. The findings indicate that Mulla Sadra explains identity through several stages, including the conceptual distinction of attributes from the essence and from one another, their unity in external referent, the integrated nature of attributes, the concomitance of their truth conditions, and the proportionality of attributes to the Divine Reality. Comparing these stages with the traditions of the Infallible Imams (peace be upon them) reveals a profound harmony between Sadrian philosophical thought and transmitted religious teachings. Consequently, the theory of identity not only does not conflict with religious texts but is in fact supported and confirmed by them.

Keywords: *Mulla Sadra; Identity of Attributes with the Divine Essence; Essential Attributes; Simplicity of the Divine Essence; Religious Texts.*

How to cite: Haghi, M., Aghazadeh, S. E., & Rabbipoor, M. (2025). A Comparative Examination of the Theory of the Identity of Divine Attributes with the Divine Essence from the Perspectives of Mulla Sadra and Religious Texts, *Sharia, Philosophy and Ethics*, 3(4), 1-15.

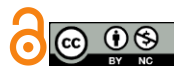

Submit Date: 06 September 2025

Revise Date: 10 October 2025

Accept Date: 18 October 2025

Publish Date: 23 October 2025

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The question of the relationship between the Divine Essence and Divine Attributes is one of the most fundamental and enduring problems in Islamic theology and philosophy. The central issue is whether the attributes attributed to God, such as knowledge, power, life, will, hearing, and sight, are realities added to the Divine Essence or whether they are identical with the Essence itself. In the theological tradition, some non-Imami schools, especially the Ash'arites, defended the doctrine of the addition of attributes to the essence, while Imami theologians and Islamic philosophers generally affirmed the identity of the attributes with the Essence (1). A third position, associated with Qazi Saeed Qomi, tends toward a radical negation of attributes from the Divine Essence (2). Within this intellectual context, Mulla Sadra reformulated the theory of identity through the foundations of Transcendent Wisdom, especially the primacy of existence, the gradation of existence, the simplicity of the Necessary Being, and the integrated presence of perfectional attributes in pure existence (3, 6). This study examines whether Sadra's philosophical account of the identity of attributes with the Essence is compatible with religious texts, including Qur'anic teachings, Nahj al-Balaghah, and the traditions of the Ahl al-Bayt.

The study adopts a descriptive, analytical, and comparative method based on library research. Its primary philosophical sources are Mulla Sadra's works, especially *al-Asfar al-Arba'ah*, *al-Masha'ir*, *Sharh Usul al-Kafi*, and *Mafatih al-Ghayb*, while its transmitted textual foundations include the Qur'an, Nahj al-Balaghah, *al-Kafi*, *al-Tawhid*, and other theological and philosophical sources. The theoretical foundation of Sadra's doctrine begins with the primacy of existence, according to which external reality is constituted by existence rather than quiddity; therefore, all real perfections must ultimately be modes, degrees, or expressions of existence (4). The doctrine of the gradation of existence then explains how the same existential reality can appear in weak and strong degrees, so that knowledge, power, and life are found in created beings in limited forms but in the Necessary Being in their highest, unlimited, and most perfect degree (8). The simplicity of the Divine Essence excludes every form of composition, including composition from possession and privation, which Sadra regards as the most problematic form of composition (7). Thus, if the Divine Essence lacked any perfection and acquired it from outside, it would no longer be absolutely simple or absolutely necessary.

Mulla Sadra's argument for the identity of attributes with the Essence develops through several interrelated proofs. First, if the perfectional attributes were additional to the Essence, then the Essence in itself would be devoid of those perfections, and this would imply either deficiency, dependence, or composition, all of which are impossible for the Necessary Being (8). Second, since existence is graded and the Necessary Being is the highest and most intense degree of existence, all existential perfections must be present in the Necessary Being in the most complete manner, without limitation and without multiplicity in the Essence (8). Third, Sadra applies the philosophical principle that what exists by accident must terminate in what exists by essence: just as dependent beings terminate in an independent being, dependent instances of knowledge, power, and life must terminate in knowledge, power, and life by essence, which are nothing other than the Divine Essence (8). Fourth, because perfectional attributes are proportional to the degree of existence in which they occur, the attributes of the Necessary Being must be necessary, infinite, and identical with the very reality of divine existence (6). In this framework, attributes are not separate entities joined to God, nor are they merely synonymous expressions; rather, they are conceptually distinct but existentially identical realities.

The comparative analysis shows that Sadra's theory has several precise semantic stages. The first stage is conceptual distinction: knowledge, power, life, and will are not synonymous concepts, and Sadra explicitly rejects the reduction of divine attributes to mere verbal synonymy (8). The second stage is referential unity: although the concepts differ, their external referent in God is one simple reality, so the Divine Essence is simultaneously knowledge, power, life, and all perfectional attributes without multiplicity (8). The third stage

is integration, according to which divine attributes are present in the Essence in an integrated and non-composite manner, similar to the way philosophical secondary intelligibles are abstracted from existence without existing as separate external entities (6). The fourth stage is concomitance in the ground of predication: the same existential reality that grounds the attribution of knowledge also grounds the attribution of power and life (8). The fifth stage is proportionality: since the Divine Essence is infinite and unlimited, the attributes predicated of it must also be infinite and unlimited, not finite qualities imposed upon an essence (6). This structure allows Sadra to avoid both exaggeration, which would make all attributes merely synonymous, and reductionism, which would turn identity into the union of two already actualized realities.

The religious texts examined in this study strongly support the central elements of this philosophical account. In the traditions, divine names are described as attributes through which God has described Himself, indicating that names are not arbitrary labels but meaningful indications of divine perfection (11). At the same time, the traditions repeatedly deny that these attributes are added to the Essence. Imam al-Sadiq states that God has always been Lord while knowledge is His Essence, hearing is His Essence, sight is His Essence, and power is His Essence (14). Imam al-Rida similarly affirms that God has always been knowing, powerful, living, eternal, hearing, and seeing by His Essence (14). These statements correspond directly to Sadra's doctrine of referential unity. Other narrations, such as the expressions "luminous in Essence," "living in Essence," and "knowing in Essence," indicate the integrated presence of attributes in the Essence (14). The narration describing God as "one in meaning" and without difference in essence or meaning also corresponds to Sadra's view of concomitance in the ground of predication (14). Moreover, the theological principle of avoiding both anthropomorphism and complete negation is reflected in the insistence that God may be known through the attributes revealed in scripture, while His Essence remains beyond limitation and composition (12, 15).

In conclusion, the findings demonstrate a deep harmony between Mulla Sadra's philosophical theory of the identity of Divine Attributes with the Divine Essence and the teachings of Islamic religious texts. Sadra's account is not a speculative construction detached from revelation; rather, it provides a rigorous metaphysical explanation of a truth already expressed in Qur'anic and hadith-based theology. His theory preserves conceptual plurality without allowing ontological plurality in the Divine Essence, thereby protecting both the meaningfulness of divine predication and the absolute simplicity of God. The study shows that the doctrine of identity avoids the problems of attributive addition, such as composition, dependence, and multiplicity, while also avoiding the negation of divine perfections. It further clarifies that divine attributes must be understood according to the level of divine existence, not according to the limited manner in which similar attributes appear in created beings. Therefore, the theory of identity stands as a coherent meeting point between philosophy and revelation, reason and transmission, metaphysical analysis and scriptural testimony.

مقدمه

بحث از ذات و صفات الهی از بنیادی‌ترین مباحث خداشناسی است که در طول تاریخ کلام و فلسفه اسلامی همواره محل گفت‌وگوی جدی بوده است. پرسش اصلی در این حوزه آن است که میان ذات باری تعالی و صفات کمالی‌ای که به او نسبت داده می‌شود، مانند علم، قدرت، حیات و اراده، چه رابطه‌ای برقرار است؟ آیا این صفات زائد بر ذات و مغایر با آن‌اند، یا عین ذات و در خارج از آن تحقق ندارند؟ در پاسخ به این پرسش، سه دیدگاه عمده شکل گرفته است: گروهی از متکلمان غیرامامیه، مانند اشاعره و کرامیه، قائل به زیادت صفات بر ذات شده‌اند (1). در مقابل، متکلمان امامیه و فلاسفه اسلامی پیش از صدرای نظریه عینیت صفات با ذات را برگزیده‌اند (1). دیدگاه سوم که به قاضی سعید قمی نسبت داده می‌شود، به کلی نفی صفات از ذات را مطرح می‌کند (2).

ملاصدرا با رد دیدگاه متکلمان غیرامامیه، ادعای فلاسفه و متکلمان امامیه پیش از خود را که تنها با مبنا قراردادن بساطت ذات، کثرت صفات را از ذات واجب نفی کرده بودند، برگزید و ادعای عینیت صفات و ذات در تحقق خارجی را به گونه‌ای نوین مطرح کرد (3). وی با استفاده از مبانی خاص فلسفی خود، نظیر اصالت وجود و تشکیک وجود، استدلال‌های متعددی برای اثبات مدعای خویش اقامه نمود. آنچه در این پژوهش مورد توجه است، بررسی تطبیقی این نظریه با نصوص دینی، آیات قرآن، خطبه‌های نهج البلاغه و روایات اهل بیت است. پرسش اصلی آن است که آیا نظریه عینیت صفات با ذات از منظر ملاصدرا با آموزه‌های نقلی هماهنگی دارد یا خیر؟

روش تحقیق

این پژوهش با روش کتابخانه‌ای و رویکرد توصیفی-تطبیقی-تحلیلی انجام شده است. داده‌های مورد نیاز از منابع اصلی، شامل آثار ملاصدرا، همچون اسفار، مشاعر، شرح اصول کافی و مفاتیح الغیب، قرآن کریم، نهج البلاغه، کتب روایی، الکافی، التوحید و سایر کتب فلسفی و کلامی، گردآوری شده و سپس به صورت تطبیقی مورد تحلیل قرار گرفته است.

مبانی نظریه عینیت در حکمت متعالیه

نظریه عینیت صفات با ذات الهی در نظام فلسفی ملاصدرا بر شالوده‌های از مبانی بنیادین استوار است که فهم دقیق آن نیازمند تبیین این ارکان اساسی می‌باشد. این مبانی عبارت‌اند از: اصالت وجود، تشکیک وجود، بساطت ذات، اندماجی بودن صفات وجود، معقولات ثانی فلسفی، تشکیک وجود جمعی، استحاله اتحاد دو امر فعلیت‌دار، و محدودیت مفهوم به عنوان سر‌انتزاع مفاهیم متعدد از یک مصداق برتر وجودی. در ادامه، هر یک از این مبانی را به تفصیل بررسی می‌کنیم.

الف- اصالت وجود (اندیشه وجودی)

ذهن هنگام مواجهه با واقعیت خارجی، دو مفهوم از آن انتزاع می‌کند: وجود و ماهیت. وجود بیانگر «هست» بودن شیء است و ماهیت بیانگر «چیستی» آن. پرسش بنیادین این است که کدام یک از این دو اصالت دارد و متن واقعیت را تشکیل می‌دهد؟ کسانی که واقعیت را از سنخ ماهیت می‌دانند، عالم را سراسر کثرت می‌بینند؛ زیرا ماهیت به مرتبه معین و محدود اشاره دارد و مفاهیم ماهوی به سبب اینکه بیانگر دارایی‌ها و نداری‌ها هستند، مقتضی کثرت‌اند. در مقابل، کسانی که از اندیشه وجودی برخوردارند، می‌توانند به گونه‌ای وحدت

برخاسته از وجود دست یابند و اگر کثرتی در عالم مشاهده می‌شود، در مقابل وحدت نیست، بلکه به وحدت بازمی‌گردد و ظهور و نمود آن است (4).

بر اساس اصالت وجود، آنچه عالم هستی را در بر گرفته و منشأ آثار گوناگون موجودات است، وجود هر موجودی است و ماهیت امری اعتباری می‌باشد. دلیل آن این است که غیر از وجود به واسطه وجود است که در عالم خارج و ذهن محقق می‌شود و هر موجودی هستی خود را از وجود می‌گیرد؛ چیزی که هستی موجودات از اوست نمی‌تواند اعتباری باشد.

نتیجه مهم اصالت وجود برای بحث صفات این است که هر چه بر وجود حمل می‌شود، معقولات ثانی فلسفی، یا وصف وجود قرار می‌گیرد، مانند علم، قدرت و...، اموری هستند که خارج از حقیقت وجود نیستند؛ زیرا هر چه خارج از حقیقت وجود باشد، بطلان محض است. بنابراین ذات واجب چیزی جز وجود نیست و صفاتی که برای واجب در مقام ذات مطرح می‌شوند، حقیقتشان جز وجود چیزی نیست. صدرالمألهین در این باره می‌نویسد: «لکن كما انانقول لكل واحد من موجودات العالم انه معلومه و مقدوره و مراده و فیض وجوده من غیر ان یتبث فیہ معانی شتی فکذا ایضا نصف موجوده بالعلم و الوجود و الارادة و القدرة و ان کان احدیا فردا» (4).

ب) - تشکیک خاصی در وجود

تشکیک خاصی عبارت است از تشکیک در حقیقت بسیط دارای مراتب و درجات متفاضل؛ به گونه‌ای که اشتراک بین مراتب و درجات در حقیقت بسیط بوده و افتراشان نیز به همان حقیقت بسیط بازگردد؛ مانند حقیقت وجود و نور که مراتب متفاوتی دارند و در عین حال که در تمامی مراتب خود ساری‌اند و اشتراک آنها را تأمین می‌کنند، سبب افتراق آنها به نحو شدت و ضعف، تقدم و تأخر نیز می‌شوند (5).

صفات کمالی در عین اینکه وصف واجب تعالی قرار می‌گیرند، وصف ممکنات نیز واقع می‌شوند، ولی این صفات وقتی در عالم ممکنات محقق می‌شوند، محدود و غیر از یکدیگرند. ملاصدرا در مقام پاسخ‌گویی به اشکال متکلمان که گمان می‌کردند صفات به همان معنا و نحوه‌ای که در ممکنات کاربرد دارند، در مرتبه ذات خداوند نیز به همان معنا به کار می‌روند، با توجه به مبنای تشکیک وجود می‌گوید: تمام حقایقی که در مراتب مادون هستند، در مراتب بالا به نحو اعلی و اتم محقق‌اند؛ به گونه‌ای که هر مرتبه‌ای حکم خاص همان مرتبه را دارد. همان گونه که اصل وجود حقیقت واحد است، در عین حال در واجب، واجب و در ممکن، ممکن و در جوهر، جوهر و در عرض، عرض خواهد بود. صفات کمالی هم مانند وجود هستند؛ مثلاً علم در واجب، واجب است و در ممکن، ممکن (6).

ج) - بساطت ذات

واجب تعالی حقیقتی بسیط است و این بساطت مقابل اقسام ترکیب است که واجب از همه آنها منزّه است. مهم‌ترین انواع ترکیب عبارت‌اند از: ترکیب شیمیایی عناصر، ترکیب از اجزای مقداری، ترکیب از جنس و فصل، ترکیب از ماده و صورت، ترکیب از ماهیت و وجود، و ترکیب از وجدان و فقدان. آخرین نوع ترکیب، یعنی ترکیب از وجدان و فقدان، بدترین نوع ترکیب و «شر التراکیب» است؛ زیرا اقسام دیگر ترکیب همه متشکل از دو امر وجودی است و هر جزء مرکب حظ و بهره‌ای، هر چند بالتبع، از وجود برده است، ولی در ترکیب «وجدان و فقدان» یک جزء وجودی داریم و یک جزء عدمی (7).

صدرا استدلال بر بساطت ذات را چنین تصویر می‌کند: اگر ذات واجب مرکب از اجزا باشد، ترکیب به سه صورت قابل فرض است: یا تک‌تک اجزا واجب‌الوجودند، یا فقط بعضی از اجزا واجب‌الوجودند، یا هیچ جزئی از اجزا واجب نیستند، بلکه همه ممکن‌اند. هر سه قسم باطل است. بطلان قسم اول بدین گونه است که مفروض این بود که ما حقیقت واحدی داریم که دارای اجزا باشد، در حالی که اینجا چند واجب و بالتبع چند حقیقت خواهیم داشت. بطلان قسم دوم به این است که آن جزئی که واجب است، از جزء دیگر و از مرکب بی‌نیاز است، و جزء دیگر نیز چون ممکن

است، محتاج به جزء دیگری است که واجب است. بطلان قسم سوم به این است که چگونه ممکن است امری واجب از امور ممکن حاصل شده باشد. بنابراین به دست آمد که هیچ گونه ترکیبی در واجب راه ندارد و بسیط الحقیقه از تمام جهات است (7).

د- اندماجی بودن صفات وجود (معقولات ثانی فلسفی) در خارج

معقولات ثانی فلسفی، مانند وحدت، علیت، فعلیت و وجوب، مفاهیمی هستند که از واقعیت خارجی انتزاع می‌شوند، ولی در خارج به شکل جدا از هم موجود نیستند؛ بلکه در متن واقع، به نحو اندماجی و جمعی موجودند و مستهلک و مندرج در متن وجود هستند، بدون اینکه تکثری در متن وجود پدید آورند و شیء واقع به اشیای کثیر تبدیل گردد (6).

این ذهن ماست که حیثیت‌های مجتمع را از هم جدا می‌سازد و آنها را از حاق وجود شیء انتزاع می‌کند. تمامی معقولات ثانی حاکی از حیثیت‌های اندماجی متن واقع هستند؛ بدین معنا که مثلاً در مفهوم علیت و مفهوم وحدت، تمام حقیقت خارجی وجود دارای حیثیت تأثیری و علیت یا حیثیت وحدت است و این حیثیت‌ها از حاق وجود و از تمام آن انتزاع می‌شود.

اتحاد حیثیت‌های اندماجی با وجود، از نوع اتحاد متصل و لامتصل است. وجود شیء، متن خارج و متصل، عین حصول خارجی، و متحقق و عین واقعیت است که خارج را پر کرده است؛ اما تمام حیثیت‌های متکثری که منشأ انتزاع معقولات ثانی هستند، لامتصل اند و به متن واقع و وجود هستند که در خارج موجودند. این حیثیت‌ها موجودند؛ به حیثیت اندماجی وجود موجودند، اما به نفس وجود و نه به صورت امر افزوده‌ای بر آن (6).

ه- تشکیک و وجود جمعی

وجود و همگی معانی که از صفات وجود و موجود بما هو موجود و هم‌ردیف و مساوق با وجود هستند، مراتب گوناگون پیوسته‌ای دارند. سیر وجودی عالم در قوس صعود، از ضعیف به شدید است؛ به گونه‌ای که وجود در عالی‌ترین و بالاترین سلسله وجود، وجود واجب تعالی است که وجود آن در مرتبه‌ای اعلی و اشرف و اشد است که از وجوب ازلی، ابدی و نامتناهی در شدت برخوردار است و محدود به حدی نیست و غایت و نهایتی ندارد (8).

در این سلسله تشکیکی، هر حقیقت وجودی از مادون خود کامل‌تر و از مافوق خود ناقص‌تر است. هر چه وجودی برتر باشد، بساطت و وحدت بیشتری دارد؛ آن‌چنان که وجود واجب بالذات که برترین وجود قابل فرض است، بسیط محض می‌باشد و از هر نوع ترکیب قابل فرضی عاری است. در مقابل، هر چه وجودی فروتر و ضعیف‌تر باشد، بساطت و وحدت آن کمتر و ترکیب و کثرت آن بیشتر است. بنابراین هر چه وحدت و بساطت وجود افزایش یابد، «جمعیت» آن نیز افزایش می‌یابد؛ یعنی وجود جمعی ماهیات بیشتری است و هر چه کثرت و ترکیب وجود افزایش یابد، از جمعیت آن کاسته می‌شود (6).

و- استحاله اتحاد دو امر فعلیت‌دار

اتحاد دو امر بالفعل و مستقل نزد همگی فیلسوفان محال است. توضیح آنکه دو چیزی که دو وجود مستقل دارند، اگر به وجود واحد موجود شوند، یا هر دو بعد از اتحاد باقی هستند، یا یکی از آن دو باقی است و دیگری از بین می‌رود، یا آنکه هر دو نابود می‌شوند و شیء سومی پدید می‌آید. هر سه صورت باطل است: اگر دو موجود بعد از اتحاد هر دو باقی باشند، همچنان دو شیء خواهند بود و اتحادی پدید نیامده است. اگر یکی از بین برود، اتحاد دو چیز حاصل نشده، بلکه یکی زایل شده و دیگری مانده است. اگر هر دو از بین رفته باشند، آنچه حاصل شده اتحاد نیست، بلکه زوال دو شیء قبلی و حدوث شیء ثالث است (8). بنابراین عینیت صفات با ذات را نباید به اتحاد دو امر بالفعل معنا کرد؛ بلکه نحوه اتحاد در اینجا از نوع اتحاد بالعرض و به حیثیت تقییدیه اندماجی است.

ز) محدودیت مفهومی به عنوان سرّ انتزاع مفاهیم متعدد از یک مصداق

مفهوم همواره در دایره‌ای محدود قرار می‌گیرد و از افقی خاص با مصداق مواجه می‌شود؛ از این رو، نمی‌تواند مصداق را از جمیع جهات ارائه دهد. از طرف دیگر، مصداق میدانی فراتر از مفهوم دارد. به همین دلیل، انتزاع مفاهیم متعدد از مصداق واحد امکان دارد و می‌توان مصداقی واحد را در معرض حکایت مفاهیم متعدد و مغایر قرار داد؛ زیرا هر یک از مفاهیم روزنه‌ای برای حکایت از مصداق هستند (9).

وسیع بودن مصداق یا نامتناهی بودن، در صورتی که دارای کمالات نامحدود باشد، مانع از این می‌شود که یک مفهوم بتواند بر همه کمالات آن موجود وسیع یا نامتناهی دلالت کند. در هر یک از مفاهیم جداگانه، یک حیثیت و جهت از مصداق مورد توجه قرار می‌گیرد و تنها از زاویه خود به ارائه مصداق می‌پردازد. از این روست که از هر موجودی، از ضعیف‌ترین موجود تا شدیدترین موجود تا بی‌نهایت، مفاهیم متعددی حکایت می‌کند. چون واجب تعالی برخوردار از کمالات بسیار است، مفاهیم متعددی همچون علیم، قدیر، حی و... به حکایت از او می‌پردازند و هیچ یک از آنها به تنهایی ذات بسیط او را به تمام ارائه نمی‌دهد؛ و از طرفی کثرت مفهوم، در اینجا تلازم با کثرت مصداق ندارد.

براهین ملاصدرا بر عینیت صفات با ذات

ملاصدرا برای اثبات عینیت صفات کمالی با ذات واجب تعالی، افزون بر نقد دیدگاه قائلان به زیادت، اشاعره، و رد محذورات آن، براهین متعددی اقامه کرده است. این براهین را می‌توان در دو دسته کلی جای داد: براهین مبتنی بر قاعده بساطت ذات، که با متکلمان امامیه و فلاسفه پیشین مشترک است، و براهین نوینی که بر مبنای اصالت و تشکیک وجود و قاعده «منتهی شدن بالعرض به بالذات» استوار گردیده است. در ادامه، مهم‌ترین این براهین را با استناد به آثار خود صدرالمتألهین گزارش و تحلیل می‌کنیم.

الف) - برهان خلوص ذات از صفات کمال (برهان نخست)

صدرالمتألهین این برهان را در قالب قیاس استثنائی تنظیم می‌کند: اگر صفات کمالی، مانند علم، قدرت، حیات، عین ذات واجب نباشند و زائد بر ذات فرض گردند، لازم می‌آید که ذات واجب در مرتبه ذات خود خالی از این صفات باشد. اما تالی، یعنی خلوص ذات، باطل است؛ پس مقدم، یعنی زائد بودن صفات، نیز باطل خواهد بود و در نتیجه صفات کمالی عین ذات هستند (8).

دلیل ابطال تالی چنین است: ذات واجب، فاعل و مبدأ همه کمالات وجودی است. اگر در مقام ذات فاقد این کمالات باشد، ناچار باید آنها را از غیر خود دریافت کند. در این صورت، دو جهت «فعل»، بخشیدن کمال به غیر، و «انفعال»، دریافت کمال از غیر، در واجب جمع می‌شود که مستلزم ترکیب در ذات و نقض بساطت اوست. همچنین اگر ذات واجب فاقد برخی کمالات باشد، در تکامل خود نیازمند اتصاف به آنها می‌گردد و چون طبق فرض آن اوصاف زائد بر ذات‌اند، واجب به غیر خود کامل می‌شود که با غنای ذاتی او ناسازگار است (8).

این برهان را صدرا به صورت دیگری نیز تقریر می‌کند: اگر صفات کمالی واجب بیرون از ذات او باشد، لازم می‌آید واجب‌الوجود حقیقت بسیط نباشد؛ زیرا ترکیب از وجدان برخی صفات و فقدان برخی دیگر لازم می‌آید که نافی بساطت است (7).

ب) - برهان لزوم عینیت بر مبنای وجود مشکک بسیط

این برهان مبتنی بر سه قاعده اصالت وجود، تشکیک وجود و بساطت ذات است (8). تقریر آن بدین قرار است:

الف) وجود اصیل است و ماهیات اعتباری‌اند. ب) حقیقت وجود، حقیقتی تشکیکی و دارای مراتب شدید و ضعیف است. ج) واجب تعالی حقیقتی بسیط دارد و از هرگونه ترکیب منزّه است.

اگر واجب‌الوجود همه کمالات را در ذات خود نداشته باشد، لازم می‌آید ذات واجب مرکب از «داشتن بعضی کمالات» و «نداشتن بعضی دیگر» شود. اما چنین ترکیبی، ترکیب از وجدان و فقدان، با بساطت محض واجب منافات دارد. بنابراین واجب تعالی باید همه کمالات وجودی را در ذات خود دارا باشد. از آنجا که وجود اصیل است و کمالات آن، مانند علم، قدرت، حیات، شدت و ضعف می‌پذیرند، این کمالات در واجب تعالی به نهایت شدت خود می‌رسند؛ به گونه‌ای که ذات واجب وجود بسیطی خواهد بود که همه کمالات سایر مراتب را به نحوی شایسته مرتبه ذات خود و بدون محدودیت‌های آن مراتب، به نحو عینیت با ذات، واجد است (8).

ج- برهان منتهی شدن کمالات بالعرض به کمالات بالذات

صدرالمتألهین این برهان را مبتنی بر دو قاعده اصالت وجود و تشکیک وجود و نیز قاعده فلسفی «منتهی شدن امر بالعرض به بالذات» بنا نهاده است (8). توضیح آنکه همان‌گونه که تأمل در مفهوم وجود، ما را به اثبات یک وجود قائم بالذات و غنی بالذات رهنمون می‌شود که قوام‌بخش سایر موجودات است، در خصوص صفات کمالی نیز چنین است. تأمل در مفهوم علم نشان می‌دهد که علم دارای مراتب ضعیف و قوی است و این مراتب تشکیکی باید به مرتبه‌ای از علم برسند که بالذات و قائم به ذات باشد و دیگر مراتب، عین ربط و وابستگی به آن باشند. همین‌گونه در مورد قدرت، حیات و دیگر صفات.

بنابراین، همان‌گونه که در برهان صدیقین یک وجود مستقل غنی بالذات داریم که قوام‌بخش سایر موجودات است، در خصوص صفات هم باید گفت که قوی‌ترین مرتبه علم، وجود علمی مستقل بالذاتی است که همه علوم دیگر سایه‌ای از آن‌اند و این وجود علمی بالذات، چیزی جز ذات واجب تعالی نیست. پس علم عین ذات است (8).

د- برهان تناسب کمالات ذاتی با وجود در مرتبه ذات

این برهان نیز با استفاده از دو قاعده اصالت و تشکیک وجود سامان یافته است (6). وجود معنایی مشترک میان تمام موجودات است، ولی در واجب‌الوجود به نحو واجب، در ممکن به نحو ممکن، در جوهر به نحو جوهر و در عرض به نحو عرض تحقق دارد. صفات کمالی چون علم، قدرت و حیات، کمالات همان وجود مشترک هستند. هر موجودی بر حسب مرتبه وجودی خود، از این کمالات بهره‌مند می‌شود. همان‌گونه که وجود برای ذات خداوند بالذات است و از ناحیه غیر نیست، کمالات وجود، صفات، نیز بالذات هستند و از ناحیه غیر صادر نشده‌اند. پس آنها نیز عین ذات حق تعالی‌اند.

ه- برهان پنجم (امتناع نیازمندی ذات به صفات زائد)

صدرالمتألهین در جای دیگر برهانی به این شرح اقامه می‌کند: اگر مرتبه ذات از اوصاف کمالیه خالی باشد، این خلوص یا بالامتناع است یا بالامکان. خلوص بالامتناع، به این معنا که ذات مقتضی عدم این اوصاف باشد و از قبول آنها آبابی داشته باشد، که در این صورت ذات هرگز نمی‌تواند متصف به آنها شود و این با وجوب وجود و کمال مطلق بودن خدا ناسازگار است. خلوص بالامکان نیز مستلزم آن است که ذات واجب همچون ماده اولی، هیولی، مستعد دریافت کمالات باشد. اما ماده اولی بودن مستلزم ترکیب از ماده و صورت و در نتیجه جسم بودن و نیازمندی به اجزاست که همه با وجوب و بساطت ذات منافات دارد (8).

عینیت صفات اضافی و سلبی

ملاصدرا پس از اثبات عینیت صفات حقیقی، مانند علم، قدرت، حیات، با ذات واجب، به بررسی دو دسته دیگر از صفات، یعنی صفات اضافی و صفات سلبی، می‌پردازد و نشان می‌دهد که آنها نیز در تحلیل نهایی عین ذات حق تعالی هستند.

الف) - عینیت صفات اضافی با ذات

صفات اضافی، صفاتی هستند که از رابطه خداوند با مخلوقات انتزاع می‌شوند؛ مانند خالقیت، رازقیت، عالمیت، ربوبیت و... ممکن است در نگاه نخست به نظر آید که این صفات به دلیل تعلقشان به غیر، امری زائد بر ذات و در نتیجه موجب کثرت در مقام الهی می‌گردند. اما ملاصدرا با تحلیل دقیق، این مسئله را حل می‌کند.

به باور صدرا، در روابط و اضافاتی که میان ماهیات ممکن برقرار است، سه چیز لازم است: طرفین نسبت و خود اضافه؛ از این رو، این اضافه از نوع «اضافه مقولی» است. اما در خصوص صفات اضافی الهی، مانند خالقیت و رازقیت، اضافه مقولی صادق نیست، بلکه رابطه بر اساس «اضافه اشراقی» است (6). به این معنا که تنها وجود مستقل در هستی، وجود واجب است و سایر موجودات قائم به ذات واجب‌اند و استقلالی در وجود ندارند. بنابراین تنها یک طرف نسبت، خداوند، متصور است و طرف دیگر نسبت، مخلوقات، وجود مستقل ندارند تا اضافه‌ای مقولی میان دو امر مستقل شکل گیرد.

از این رو، صفات اضافی، مانند خالقیت و رازقیت، هرچند به حسب اعتبارات متعدد، اسامی مختلف دارند، همگی به معنای واحد و اضافه واحد، یعنی «قیومیت» واجب بر اشیا، بازمی‌گردند. قیومیت یعنی قیام‌دهندگی همه موجودات به ذات خداوند. پس این دسته از صفات نیز عین ذات واجب هستند و موجب کثرت و اختلاف حیثیات در ذات نمی‌شوند (6).

ب) - ارجاع صفات سلبی به وجوب وجود

صفات سلبی، صفاتی هستند که نقص و محدودیت را از ساحت خداوند نفی می‌کنند؛ مانند «خداوند جسم نیست»، «مرکب نیست»، «محدود به مکان و زمان نیست» و... ملاصدرا معتقد است این صفات نیز عین ذات واجب هستند، اما از راهی دیگر.

وی می‌گوید: وقتی چیزی از ذات واجب سلب می‌شود، مفاد این سلب به معنای سلب کمال نیست تا لازم آید ذات واجب مرکب از داشتن بعضی کمالات و نداشتن بعضی دیگر شود؛ بلکه مفاد سلب‌هایی که در خصوص واجب به کار می‌رود، سلب نقصان وجود و شرور و اعدام است (8). وقتی ذات واجب مجمع همه کمالات وجودی است، هیچ حیثیتی برای راه‌یابی نواقص و اعدام به ذات او باقی نمی‌ماند.

طرح صدرا برای اثبات عینیت صفات سلبی با ذات، بازگرداندن آنها به سلب واحد است: سلب امکان. مرجع سلب امکان نیز «وجوب وجود» است که عین ذات واجب است. امکان به معنای سلب ضرورت وجود، ماهیتی سلبی دارد و تحت مفهوم امکان، همه نقائص، قصورات و اعدام قرار می‌گیرند. بنابراین سلب امکان از یک شیء، مستلزم سلب کثرت، ترکیب، ماهیت، جسمیت، جوهریت و... است. از آنجا که واجب تعالی «واجب الوجود بالذات» است و هیچ‌گونه امکانی در او راه ندارد، همه این سلب‌ها به طور خودکار از او نفی می‌شوند و این نفی‌ها، چیزی جز تأکید بر همان وجوب وجود که عین ذات است، نیستند (8).

سبزواری در شرح منظومه نیز می‌گوید: «و وصفه السلبی سلب السلب جا / فی سلب الاحتیاج کلاً أدرجا»؛ یعنی همه صفات سلبیه در سلب احتیاج مندرج هستند و مرجع تمام سلب‌ها به سلب واحد است که سلب احتیاج می‌باشد (10).

دیدگاه نصوص دینی درباره ذات و صفات

از منظر قرآن و روایات، اسماء و صفات الهی همگی حاکی از کمالات خداوندند. در لغت عرب، «اسم» به معنای علامت و «صفت» به معنای علامتی است که یک ویژگی را بیان می‌کند. در روایات، اسماء خدا همه از نوع صفات معرفی شده‌اند؛ چنان‌که امام باقر (ع) می‌فرماید: «إِنَّ الْأَسْمَاءَ صِفَاتٌ

وَصَفَّ بِهَا نَفْسَهُ» (11). یعنی خداوند اسم غیر صفتی ندارد و هر اسمی دلالت بر یک ویژگی کمالی دارد. حتی اسم «الله» نیز در روایات مشتق و دارای معنا دانسته شده است؛ از جمله به معنای معبودی که خلق در او متحیرند و به او پناه می‌برند (12).

اقسام صفات الهی: صفات به دو اعتبار تقسیم می‌شوند: نخست، صفات ثبوتی، که کمالی را اثبات می‌کنند، و صفات سلبی، که نقص و محدودیت را از خدا سلب می‌کنند. دوم، صفات ذات، که بیانگر کمال ازلی و ضروری، مانند علم و قدرت، هستند، و صفات فعل، که بیانگر کمالی است که حادث است و نقیض آن قابل نسبت به خدا می‌باشد، مانند خالقیت و رازقیت. اکثر صفات الهی در قرآن از نوع صفات فعل هستند (13).
توقیفی بودن اسما و صفات: نصوص دینی بر این نکته تأکید دارند که نمی‌توان از پیش خود نام یا وصفی برای خدا جعل کرد. قرآن می‌فرماید: «وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ» (اعراف/ ۱۸۰). امیرالمؤمنین (ع) نیز می‌فرماید: «فَمَا دَلَّكَ الْقُرْآنُ عَلَيْهِ مِنْ صِفَتِهِ فَأَتَمَّ بِهِ». بنابراین تنها اسما و صفاتی که در قرآن و سنت آمده قابل استفاده است.

عینیت صفت با ذات در روایات: در روایات متعددی به عینیت صفات با ذات اشاره شده است. امام صادق (ع) می‌فرماید: «لَمْ يَزَلِ اللَّهُ رَبَّنَا وَالْعِلْمُ ذَاتُهُ وَكَأَنَّ مَعْلُومَ وَالسَّمْعُ ذَاتُهُ ... وَالْقُدْرَةُ ذَاتُهُ» (14). امام رضا (ع) نیز می‌فرماید: «لَمْ يَزَلِ اللَّهُ عَلِيمًا قَادِرًا حَيًّا قَدِيمًا سَمِيعًا بَصِيرًا لِذَاتِهِ» (14). همچنین در روایت هشام بن حکم از امام صادق (ع) آمده است که اسما و صفات الهی «بِلَا اخْتِلَافِ الذَّاتِ وَكَأَنَّ اخْتِلَافِ الْمَعْنَى» هستند (14).
امیرالمؤمنین (ع) در خطبه اول نهج البلاغه می‌فرماید: «وَكَمَالُ الْإِخْلَاصِ لَهُ نَفْيُ الصِّفَاتِ عَنْهُ لِشَهَادَةِ كُلِّ صِفَةٍ أَنَّهَا غَيْرُ الْمُوصُوفِ». این نفی صفات به معنای نفی صفات زائد بر ذات است، نه نفی هرگونه اتصاف. حضرت در ادامه تأکید می‌کند که خداوند را با افعالش می‌توان وصف کرد: «بَلَّ وَصَفَّتْهُ بِأَفْعَالِهِ» (12).

در مجموع، نصوص دینی ضمن تأکید بر توقیفی بودن صفات و لزوم پرهیز از تشبیه و تعطیل، به روشنی بر عینیت صفات کمالی با ذات الهی گواهی می‌دهند و راه را برای فهم فلسفی این حقیقت هموار می‌سازند.

تحلیل تطبیقی: مراحل عینیت صفات با ذات

تحلیل تطبیقی نظریه عینیت صفات با ذات از منظر ملاصدرا و نصوص دینی نشان می‌دهد که این نظریه دارای مراحل معنایی متعددی است که هر یک با آموزه‌های نقلی هماهنگی عمیقی دارد. صدرالمتألهین در تبیین خود، از یک ساده‌انگاری افراطی، ترادف صفات، و نیز از یک اشتباه تفریطی، اتحاد دو امر فعلیت‌دار، پرهیز کرده و با طی مراحل ذیل، تفسیری دقیق و عقلانی ارائه داده است.

الف- تغایر مفهومی صفات با یکدیگر و با ذات

نخستین گام در تبیین عینیت، پذیرش این نکته است که صفات الهی از نظر مفهومی با ذات و با یکدیگر متفاوت و متباین‌اند. مفهوم علم غیر از مفهوم قدرت و هر دو غیر از مفهوم حیات و اراده است. ملاصدرا با صراحت نظریه‌ای را که عینیت را به ترادف الفاظ تفسیر می‌کند، رد می‌نماید و می‌نویسد: «فَهَذِهِ الْمَعَانِي كُلُّهَا مَوْجُودَةٌ بِوُجُودٍ وَاحِدٍ لَا أَنَّهَا أَلْفَاظٌ مُتَرَادِفَةٌ» (8). به باور وی، اگر رابطه میان الفاظ صفات ترادف باشد، با اطلاق یکی از آنها از اطلاق صفت دیگر بی‌نیاز می‌شویم و این حقیقتاً تعطیل صفات حق را در پی دارد (8).

این مطلب با روایات معصومان (ع) کاملاً هماهنگ است. امام باقر (ع) در توصیف خداوند می‌فرماید: «إِنَّهُ وَاحِدٌ أَحَدِي الْمَعْنَى» (14). عبارت «أَحَدِي الْمَعْنَى» به معنای وحدت در معنا و مصداق است، نه اینکه مفاهیم متعدد نباشد. به عبارت دیگر، تفاوت مفهومی میان صفات وجود دارد، اما این تفاوت به معنای تعدد در متن واقع نیست. روایت «بِلَا اخْتِلَافِ الْمَعْنَى» نیز ناظر به وحدت معنای وجودی است، نه وحدت مفهوم ذهنی (14).

(ب) - وحدت مصداقی صفات و ذات

پس از پذیرش تغایر مفهومی، مرحله دوم اثبات وحدت مصداقی است. ملاصدرا معتقد است صفات الهی، هرچند از نظر مفهوم با هم فرق دارند، در خارج مصداقی واحد دارند. خداوند در عین بساطت وجودی، از همه صفات کمالی برخوردار است و یک وجود به عنوان مصداق واحد، هم ذات است و هم صفات (8). بنابراین حمل صفات بر ذات از نوع حمل شایع صناعی است، نه حمل اولی ذاتی (8).

نصوص دینی به روشنی بر این وحدت مصداقی تأکید کرده‌اند. امام صادق (ع) می‌فرماید: «لَمْ يَزَلِ اللَّهُ رَبَّنَا وَالْعِلْمُ ذَاتُهُ وَكَأَنَّ مَعْلُومَ ذَاتِهِ وَكَأَنَّ مَسْمُوعَ وَالْبَصْرُ ذَاتُهُ وَكَأَنَّ مَبْصَرَ وَالْقُدْرَةُ ذَاتُهُ وَكَأَنَّ مَقْدُورَ» (14). این روایت صراحتاً بیان می‌کند که علم، سمع، بصر و قدرت «ذات الله» هستند، نه اموری زائد بر ذات. همچنین امام رضا (ع) می‌فرماید: «لَمْ يَزَلِ اللَّهُ عَلِيماً قَادِراً حَيّاً قَدِيماً سَمِيعاً بَصِيراً لِدَاثِهِ» (14). قید «لِدَاثِهِ» نشان می‌دهد که این صفات به واسطه ذات و عین ذات برای خدا ثابت هستند.

(ج) - اندماجی بودن صفات

مهم‌ترین و دقیق‌ترین مرحله در تبیین عینیت، نظریه اندماج، استهلاک و درهم‌تنیدگی، صفات در ذات است. ملاصدرا بر اساس مبنای معقولات ثانی فلسفی، معتقد است صفات الهی به حیثیت تقییدیه اندماجی وجود حق تعالی موجودند و در واقع از متن ذات خداوند مندمج و مستهلک هستند (6). به همین دلیل، کثرت صفات هرگز به عروض کثرت در ذات الهی نمی‌انجامد و همان ذات واحد و بسیط، در عین وحدت و بساطت، کثرات را به نحو اندماجی در خود داراست.

این حقیقت در روایات نیز بازتاب یافته است. امام صادق (ع) می‌فرماید: «رَبَّنَا نُورِ الذَّاتِ، حَيِّ الذَّاتِ، عَالِمِ الذَّاتِ، صَمَدِي الذَّاتِ» (14). تعبیر «نوری الذات» یعنی تمام ذات نور است، «حی الذات» یعنی تمام ذات حیات است، و «عالم الذات» یعنی تمام ذات علم است. این تعبیر نشان می‌دهد که نورانیت، حیات، علم و صمدیت مندمج در ذات هستند و افزایش متنی در ذات رخ نداده است. در روایت هشام بن حکم نیز آمده است: «يَسْمَعُ بِكُلِّهٖ لَأَنَّ كُلَّهُ لَهُ بَعْضٌ» و اینکه اسماء و صفات الهی «بِلَا اِخْتِلَافِ الذَّاتِ وَ لَأَنَّ اِخْتِلَافِ الْمَعْنَى» هستند (14). این روایت صراحتاً نفی هرگونه جزءانگاری و تعدد در ذات می‌کند.

(د) - تساوق در حیثیت صدق

مرحله چهارم، تساوق، هم‌گونی، در حیثیت صدق است. ملاصدرا معتقد است صفات الهی نه تنها در مصداق واحدند، بلکه در حیثیت صدق نیز واحدند؛ به این معنا که جهت واقعی و نفس‌الامری وجودی که ارائه علم می‌کند، همان جهت ارائه قدرت نیز هست. وی می‌نویسد: «عِلْمُهُ تَعَالَى بِعَيْنِهِ قُدْرَتُهُ وَ قُدْرَتُهُ تَعَالَى بِعَيْنِهَا إِرَادَتُهُ ذَاتًا وَ اِعْتِبَارًا» (8). بنابراین برای انتزاع معانی متساوق، تعدد حیثیت شرط نیست؛ بلکه با صرف حضور معنا در ذات، حد نصاب برای انتزاع فراهم می‌آید.

این مطلب نیز با روایت «بِلَا اِخْتِلَافِ الْمَعْنَى» همخوانی دارد؛ زیرا اختلاف معنا در صورتی رخ می‌دهد که حیثیت‌های صدق متفاوت باشند، اما وقتی حیثیت صدق یکی باشد، اختلاف معنایی در کار نخواهد بود (14).

(ه) - صفات متناسب با ذات حق

پایانی‌ترین مرحله، توجه به این نکته است که همه صفات حق تعالی متناسب با ذات مقدس او هستند؛ بدین معنا که همچنان که ذات حق از وجوب و عدم تناهی برخوردار است، صفات او نیز چنین ویژگی‌هایی دارند (6). در نظام تشکیکی وجود، اگر وجودی از شدت و علو برخوردار باشد، صفات همدوش و مساوق با وجود نیز از شدت و علو برخوردارند. بنابراین صفت متناسب با ذات حق نمی‌تواند با ذات غیریت داشته باشد؛ زیرا در این صورت تحت مقوله‌ای از مقولات مندرج می‌شود و ماهیت خاص و حد خاصی پیدا می‌کند، در حالی که ذات حق حد ندارد.

امیرالمؤمنین (ع) در این باره می‌فرماید: «لَمْ يُطْلِعِ الْعُقُولَ عَلَى تَحْدِيدِ صِفَتِهِ، وَ لَمْ يَحْجُبْهَا عَنْ وَاجِبِ مَعْرِفَتِهِ». این جمله نشان می‌دهد که صفات الهی حد و نهایت ندارند و متناسب با ذات نامحدود حق تعالی هستند. حضرت همچنین می‌فرماید: «الَّذِي سَأَلَتِ الْأَنْبِيَاءُ عَنْهُ فَلَمْ تَصِفْهُ بِحَدٍّ وَلَا بِنَقْصٍ» (12). یعنی انبیا خداوند را به حد و نقص توصیف نکردند، بلکه او را به افعالش وصف نمودند.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی تطبیقی نظریه عینیت صفات با ذات الهی از منظر ملاصدرا و نصوص دینی، قرآن، نهج البلاغه و روایات اهل بیت، سامان یافته است. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که میان اندیشه فلسفی صدرالمতألهین در تبیین عینیت و آموزه‌های نقلی معصومان (ع) هماهنگی عمیق و چشمگیری وجود دارد. در این نتیجه‌گیری، مهم‌ترین دستاوردهای پژوهش را در چند محور خلاصه می‌کنیم.

ملاصدرا برای اثبات عینیت صفات با ذات، از مبانی بدیعی چون اصالت وجود، تشکیک وجود، بساطت ذات، اندماجی بودن صفات، معقولات ثانی فلسفی، و وجود جمعی بهره گرفته است (4, 5, 7). این مبانی نه تنها با عقل سلیم سازگارند، بلکه ریشه در تعالیم دینی دارند. نصوص دینی همواره بر این نکته تأکید کرده‌اند که ذات خداوند بسیط و نامتناهی است و هیچ ترکیب و کثرتی در او راه ندارد. امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: «لَمْ يُطْلِعِ الْعُقُولَ عَلَى تَحْدِيدِ صِفَتِهِ، وَ لَمْ يَحْجُبْهَا عَنْ وَاجِبِ مَعْرِفَتِهِ». این جمله نشان می‌دهد که صفات الهی حد و نهایت ندارند و متناسب با ذات نامحدود حق تعالی هستند.

تحلیل تطبیقی نشان داد که نظریه عینیت در حکمت متعالیه دارای پنج مرحله معنایی است: (۱) تغایر مفهومی صفات با یکدیگر و با ذات، نفی مترادف؛ (۲) وحدت مصداقی صفات و ذات، نفی زیادت؛ (۳) اندماجی بودن صفات و وجود آنها به حیثیت تقییدیه، نفی کثرت در ذات؛ (۴) تساوق در حیثیت صدق، وحدت جهت انتزاع؛ (۵) تناسب صفات با ذات حق، عدم تناهی و نامحدودی صفات. هر یک از این مراحل در روایات معصومان بازتاب یافته است. امام صادق (ع) می‌فرماید: «لَمْ يَزَلِ اللَّهُ رَبَّنَا وَ الْعِلْمُ ذَاتُهُ ... وَ الْقُدْرَةُ ذَاتُهُ» (14) که بر وحدت مصداقی دلالت دارد. نیز می‌فرماید: «رَبُّنَا نُورِي الذَّاتِ، حَيُّ الذَّاتِ، عَالِمِ الذَّاتِ» (14) که بر اندماج صفات در ذات اشاره دارد. روایت «أَحَدِي الْمَعْنَى» و «بِلَا اخْتِلَافٍ الْمَعْنَى» نیز ناظر به تساوق در حیثیت صدق است (14).

ملاصدرا با اقامه براهین متقن، مانند برهان خلو ذات (8)، برهان وجود مشکک بسیط (8)، برهان منتهی شدن کمالات بالعرض به بالذات (8) و برهان تناسب کمالات با وجود (6)، نشان داد که عینیت صفات با ذات نه یک باور صرفاً نقلی، بلکه امری است که عقل سلیم نیز به وضوح آن را درک می‌کند. این براهین در عین حال که مبتنی بر مبانی فلسفی عمیق‌اند، کاملاً با ظاهر آیات و روایاتی که خداوند را به صفات کمالی متصف می‌کنند، هماهنگ هستند. قرآن کریم می‌فرماید: «وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى فَادْعُوهُ بِهَا» (اعراف/۱۸۰). اگر صفات زائد بر ذات می‌بودند، خواندن خداوند با این اسامی مستلزم شرک خفی می‌گردید؛ در حالی که اسلام به شدت از هرگونه شرک پرهیز داده است.

یکی از نوآوری‌های این پژوهش، بررسی عینیت صفات اضافی، همچون خالقیت، رازقیت، و صفات سلبی، همچون نفی جسمیت، ترکیب و محدودیت، بود. ملاصدرا با تحلیل «اضافه اشراقی» نشان داد که صفات اضافی به قیومیت بازمی‌گردند (6) و با تحلیل صفات سلبی، آنها را به «سلب امکان» که عین «وجوب وجود» است، ارجاع داد (8). این تحلیل نه تنها با روایاتی که نفی هرگونه شباهت و محدودیت را از خداوند بیان می‌کنند، بلکه با آیات توحیدی قرآن نیز هماهنگی کامل دارد. امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: «لَا تُدْرِكُهُ الْعُيُونُ بِمُشَاهَدَةِ الْأَعْيَانِ وَ لَكِنْ تُدْرِكُهُ الْقُلُوبُ بِحَقَاقَتِهَا الْأَيْمَانِ».

این پژوهش از چند جهت دارای نوآوری است: نخست، ارائه تصویری منظم و مرحله‌ای از مراحل معنایی عینیت در حکمت متعالیه که تاکنون به این صورت گردآوری نشده بود. دوم، تطبیق دقیق این مراحل با روایات معصومان (ع) به صورت موردی و با استناد به منابع معتبر روایی. سوم، اثبات این نکته که نظریه عینیت صفات با ذات نه یک نظریه صرفاً فلسفی یا کلامی، بلکه برگرفته از متن دین و هماهنگ با نصوص قرآنی و روایی است. چهارم، نشان دادن اینکه ملاصدرا در تبیین خود از عینیت، از افراط، ترادف، و تفریط، اتحاد دو امر فعلیت‌دار، پرهیز کرده و راه میانه را برگزیده است.

پرسش اصلی پژوهش این بود که آیا نظر ملاصدرا در باب ذات و صفات ذاتی با نصوص دینی تطابق دارد؟ یافته‌ها نشان می‌دهد که پاسخ مثبت است و این تطابق در تمام مراحل عینیت، از تغایر مفهومی تا تناسب صفات، مشاهده می‌شود. همچنین روشن گردید که رویکرد نصوص دینی به صفات الهی، رویکردی وجودشناختی است و صفات را اموری عین ذات می‌داند، نه صرفاً مفاهیم ذهنی یا الفاظ مترادف. از سوی دیگر، مهم‌ترین اشتراک میان ملاصدرا و نصوص دینی، تأکید بر بساطت ذات و نفی هرگونه کثرت و ترکیب در ساحت الهی است و هیچ اختلاف ماهوی میان این دو دیدگاه وجود ندارد.

• پیشنهادات برای پژوهش‌های آتی

با توجه به محدودیت‌های این پژوهش، تمرکز بر آثار اصلی ملاصدرا و برخی منابع روایی، پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی به مباحث زیر پرداخته شود: (۱) بررسی تطبیقی نظریه عینیت در حکمت متعالیه و عرفان نظری، به‌ویژه ابن عربی و قیصری؛ (۲) مقایسه دیدگاه ملاصدرا با دیدگاه متکلمان معاصر امامیه در باب صفات؛ (۳) تحلیل نسبت میان قاعده «بسیط الحقیقه کل الأشياء» با نظریه عینیت صفات؛ (۴) بررسی نقش علم حضوری در تبیین علم الهی به مخلوقات در چارچوب عینیت.

در پایان می‌توان گفت که ملاصدرا با تکیه بر عقل و نقل، توانسته است نظریه عینیت صفات با ذات را به گونه‌ای تبیین کند که هم با براهین فلسفی استوار باشد و هم با ظاهر آیات و روایات معصومان (ع) هماهنگ. تبیین او از عینیت، نه تنها هیچ تناقضی با نصوص دینی ندارد، بلکه روشنگر و مؤید آنهاست. این پژوهش نشان داد که میان فلسفه و دین در مسئله صفات الهی نه تنها تعارضی نیست، بلکه عقل سلیم در پرتو وحی می‌تواند به عمیق‌ترین حقایق توحیدی دست یابد. امید است این گام کوچک، روزه‌ای هرچند ناچیز به سوی فهم بهتر اسماء و صفات الهی بگشاید و زمینه‌ساز پژوهش‌های گسترده‌تری در این حوزه گردد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Shahrastani Aa-FMiAa-K. The Sects and Creeds. Mahna AA, Faour AH, editors. Beirut: Dar al-Ma'rifah; 2000.
2. Qazi Saeed Qomi MSiMM. Commentary on Saduq's Divine Unity, Volume 1. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance; 2002.
3. Khademi H, Shariati S. Explaining the Relationship between the Essential Attributes and the Necessary Being's Essence from Mulla Sadra's Perspective. Philosophical-Theological Research. 2016;17(4):95-116.
4. Shirazi Sa-DMil. The Transcendent Wisdom in the Four Intellectual Journeys, Volume 4. Beirut: Dar Ihya al-Turath; 2013.
5. Shirazi Sa-DMil. Keys to the Unseen. Tehran: Institute for Cultural Research; 1984.
6. Shirazi Sa-DMil. The Transcendent Wisdom in the Four Intellectual Journeys, Volumes 1-6. Beirut: Dar Ihya al-Turath; 2003.
7. Shirazi Sa-DMil. The Lordly Witnesses in the Paths of Spiritual Wayfaring. Mashhad: University Publishing Center; 1981.
8. Shirazi Sa-DMil. The Transcendent Wisdom in the Four Intellectual Journeys, Volumes 2, 3, and 6. Beirut: Dar Ihya al-Turath; 2004.
9. Javadi Amoli A. Sealed Nectar. Qom: Esra Publishing Center; 2010.
10. Sabzevari MH. Notes on The Lordly Witnesses. Ashtiani SJa-D, editor. Mashhad: University Publishing Center; 1981.
11. Kulayni MiYq. The Sufficient, Volume 1. Qom: Dar al-Hadith; 2000.
12. Ibn Babawayh MiA. Divine Unity. Hosseini Tehrani H, editor. Qom: Islamic Publishing Institute; 1978.
13. Ibn Babawayh MiA. The Beliefs in the Religion of the Imamiyya. Mazandarani G, editor. Qom: Al-Muhaqqiq Publications; 1991.
14. Ibn Babawayh MiA. Divine Unity, Chapters 11. Qom: Publications of the Society of Seminary Teachers; 2005.
15. Javadi Amoli A. Thematic Exegesis of the Holy Qur'an, Volume 5. Qom: Esra Publishing Center; 2007.